

Paweł B. Sztabiński*

EFEKT ANKIETERSKI: CZY ZMIENIA SIĘ TYLKO RESPONDENT?¹

Analizując mechanizm wpływu sytuacji wywiadu na jakość uzyskanego materiału należy uwzględnić nie tylko wpływ, jaki ankieter wywiera na respondenta, ale także wpływ respondentów na ankieterów. Przedstawione w tym artykule wyniki analiz w oparciu o dane z badań nad zachowaniami dewiacyjnymi młodzieży w 1993 r. pozwalają stwierdzić, iż wpływ ten jest obustronny: ankieterzy w wyniku kontaktów z respondentami zmieniają swoje przekonania dotyczące spraw poruszanych w wywiadzie oraz swoje oczekiwania dotyczące udzielanych przez respondentów odpowiedzi. Autor wyraża pogląd, iż zmieniające się opinie i oczekiwania mogą być „przenoszone” na kolejnych respondentów, powodując „wtórny” efekt ankieterski, który nie jest możliwy do uchwycenia na poziomie całej próby. A zatem zniekształcenia odpowiedzi respondentów związane z wpływem ankieterów występują w szerszym zakresie, niż wynika to z analiz efektu ankieterskiego.

PROBLEM

Jedną z podstawowych charakterystyk wywiadu kwestionariuszowego jako techniki badawczej jest jej standaryzowany charakter. Stanowi on konsekwencję neopozytywistycznych założeń, na których technika ta jest oparta. Wymóg standaryzacji odnoszony jest przede wszystkim do tekstu pytań zawartych w kwestionariuszu, sposobu zapisu uzyskiwanych informacji oraz kategorii ich analizy. Bywa on natomiast przemilczany w odniesieniu do zachowań i cech ankieterów, a więc tej sfery, która w praktyce nie poddaje się ujednoliceniu.

Tymczasem już od ponad 50 lat, tzn. od pierwszych badań H. Hymana (1944) i D. Katza (1942) wiadomo, że ankieter, poprzez swoje cechy i zachowania, może wpływać na uzyskiwane (zanotowane) informacje, powodując ich tendencyjność. W okresie tym efekt ankieterski, gdyż o to właśnie zjawisko tutaj chodzi, stał się

---

* Uwagi do autora lub prośby o nadbitki prosimy kierować do: Paweł B. Sztabiński, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, 00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72, tel. 26 96 17, E-mail: RTFIS@PLEARN.

¹ Praca wykonana w ramach grantu KBN nr 1 P109 039 04: „Ankieter jako źródło zniekształceń w procesie badawczym”, kierowanego przez autora niniejszego artykułu.

przedmiotem licznych analiz; sporządzona przez S. Sudmana i N. M. Bradburna (1974) bibliografia prac dotyczących tego zagadnienia tylko do roku 1974 obejmuje 935 pozycji. Nie straciło ono swojej aktualności również obecnie, o czym świadczą liczne artykuły poświęcone efektowi, publikowane zwłaszcza w „Public Opinion Quarterly”.

Wyróżnić można, za C. Moserem i G. Kaltonem (1973), trzy zasadnicze źródła efektu ankieterskiego:

(1) cechy ankietowanych (wiek, płeć, wykształcenie, rasa *etc.*), które mogą wpływać na udzielane odpowiedzi poprzez ogólne wrażenie, jakie ankietowany wywiera na respondentach, sposób zadawania pytań itp., ale także wyobrażenie respondenta o tym, jakie odpowiedzi będą przez ankietera preferowane (Anderson i in. 1988a, 1988b);

(2) opinie ankietowanych, które mogą wpływać bądź na odpowiedzi respondentów (np., gdy ujawniają się podczas odczytywania pytań), bądź też na sposób ich zapisu (zwłaszcza interpretacje niejasnych odpowiedzi);

(3) oczekiwania ankietowanych dotyczące spójności odpowiedzi respondentów, związane z ich cechami społeczno-demograficznymi oraz wyobrażenia o poglądach respondentów.

Czynnikami modyfikującymi oddziaływanie efektu ankieterskiego mogą być praktycznie wszystkie elementy związane z wywiadem – miejsce pytania w kwestionariuszu, jego rodzaj (zazwyczaj przyjmuje się, że pytania otwarte są bardziej podatne na występowanie efektu), tematyka, relacja cech ankietowanego do cech respondenta, stopień przekonania respondenta o własnych opiniach itd.

Badania nad efektem ankieterskim są odejściem od myślenia o wywiadzie kwestionariuszowym w kategoriach neopozytywistycznych, jako technice ściśle standaryzowanej. Jednakże w wielu pracach dotyczących tej problematyki odejście od takich schematów myślenia nie zostało doprowadzone do końca. O ile przyjmuje się, że odpowiedzi respondentów mogą ulegać modyfikacjom pod wpływem ankietowanego, a więc że nie jest on neutralnym „odtwarzaczem” zawartych w kwestionariuszu pytań, to równocześnie nie wnika się w to, na ile on sam podlega zmianom. Zakłada się więc, że każdy wywiad danego ankietowanego prowadzony jest w identyczny sposób i potencjalne oddziaływanie poszczególnych źródeł efektu jest każdorazowo identyczne. Stąd też, aby zbadać efekt ankieterski, przypisuje się ankietowanym pewien zestaw „obiektywnych” cech społecznych lub też przed rozpoczęciem realizacji wywiadów uzyskuje informacje o ich opiniach w sprawach poruszanych w kwestionariuszu i wyobrażeniach dotyczących odpowiedzi respondentów, a następnie analizuje wpływ tych czynników na rzeczywiście uzyskiwane odpowiedzi.

A przecież w zależności od wywiadu poszczególne cechy ankietowanego stają się mniej lub bardziej wyraziste, wskutek czego jest on niekiedy postrzegany jako mężczyzna, kiedy indziej jako młody człowiek czy też osoba kulturalna. Podobnie, ankietowany w okresie realizacji badań mogą przecież zmienić swoje poglądy i wyobrażenia. W kolejnych wywiadach na respondentów wpływają więc zapewne różne cechy i różne przekonania tego samego ankietowanego.

Można przypuszczać, że nawet jeśli oddziaływanie to na poszczególnych respondentów jest silne i powoduje znaczne odkształcenia udzielanych odpowiedzi, to wpływ ten mierzony na poziomie jednego ankietowanego będzie się znosić. Przez ana-

logię do wprowadzonego przez H. Hymona (1955) podziału na efekt ankieterski netto i brutto, można powiedzieć, że przy dużym efekcie brutto danego ankietera, jego efekt netto może być bliski zera. Jednakże nawet wówczas istnieje pewna różnica w odkształceniach uzyskiwanych odpowiedzi wynikających z postrzegania cech ankietera i wynikających z oddziaływania jego przekonań i wyobrażeń. O ile w pierwszym przypadku odkształcenia te mogą znosić się nawet z wywiadu na wywiad, to przekonania i wyobrażenia ankieterskie będą ulegać zmianom w określonym kierunku. Przykładowo, pierwotne wyobrażenie, że robotnicy popierają strajki, będzie ewoluowało w kierunku przeciwnym stopniowo, w miarę przeprowadzania wywiadów z tą kategorią respondentów, nie zaś ulegało fluktuacjom z wywiadu na wywiad. Podobnie, trudno jest przypuszczać, że ankieterska ocena kary śmierci będzie ulegać fluktuacjom, nie zaś zmieniać się w sposób mniej lub bardziej prostoliniowy lub nawet skokowy. Dlatego też nawet w przypadku, gdy odkształcenia spowodowane przez danego ankietera znoszą się w ostatecznym rozrachunku, to w poszczególnych etapach jego pracy mogą powodować tendencyjność uzyskiwanych wyników. Sytuacja taka wystąpi, gdy zmieniający opinie ankieter będzie realizował przydzielone wywiady najpierw w miastach, a następnie na wsi lub gdy badanie jest realizowane w dwóch fazach, np. przed i po zajściu jakiegoś wydarzenia. Analizując jego efekt ankieterski osobno dla mieszkańców miast i wsi lub też w pierwszej i drugiej fazie badania stwierdzono by występowanie systematycznych zniekształceń w przeciwnych kierunkach.

Badając zatem efekt ankieterski w sposób powszechnie stosowany, opisany powyżej, chwytny go na poziomie wpływu uśrednionego. Nie pozwala on ujawnić tego rodzaju wpływu, który znosi się na poziomie całej próby. Może on, jak wiadomo, polegać na tym, że poszczególne kategorie ankieterów, np. kobiety i mężczyźni, oddziałują na odpowiedzi respondentów w przeciwnych kierunkach, ale również, jak to wskazano powyżej, na tym, że poszczególni ankieterzy w różnych okresach swojej pracy mogą w przeciwnych kierunkach odkształcać uzyskiwane informacje. Warto zatem zbadać, czy poglądy i wyobrażenia ankieterów istotnie ulegają zmianom w okresie pracy terenowej, a jeśli tak, to czy towarzyszą im zmiany uzyskiwanych od respondentów odpowiedzi.

PRZEBIEG BADAŃ

Empiryczną weryfikację kwestii, czy ankieterzy w okresie realizacji badań podlegają zmianom w przedstawionym powyżej rozumieniu, ograniczono do zmian przekonań w sprawach, których dotyczyły pytania kwestionariuszowe, oraz zmian wyobrażeń o odpowiedziach respondentów². Materiał potrzebny do rozstrzygnięcia tego problemu uzyskano w badaniach „Młodość Warszawy '93” zrealizowanych przez Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN na zlecenie Instytutu Nauk Prawnych PAN³.

² Wpływ sposobu postrzegania ankieterów przez respondentów na uzyskiwane w wywiadzie informacje jest przedmiotem odrębnych badań realizowanych w ramach tego samego grantu przez autora niniejszego artykułu.

³ Autorem badań ze strony polskiej, doc. dr hab. A. Kossowskiej, dr I. Rzeplińskiej oraz dr Krawczykowi dziękuję za umożliwienie ich przeprowadzenia.

Kwestionariusz do badań „Młodzię Warszawy” dotyczył zachowań dewiacyjnych; oprócz informacji metryczkowych o respondencie i jego rodzinie zawierał wyłącznie pytania faktualne o różnego rodzaju zachowaniach, począwszy od wagarów i uciezek z domu, poprzez niszczenie przedmiotów, kradzieże, bójkę, rozboje i podpalenia aż do używania i handlu narkotykami. Były one sformułowane według tego samego schematu; najpierw zadawano blok pytań filtrujących o wystąpienie danego rodzaju zachowań; przykładowo w bloku dotyczącym kradzieży pytano, czy respondent kiedykolwiek przywłaszczył sobie coś ze sklepu, czy kiedykolwiek przywłaszczył sobie coś w szkole itp. W przypadku odpowiedzi twierdzącej, zadawano blok pytań szczegółowych dotyczących danego zachowania; kiedy się ono zdarzyło po raz pierwszy, czy zdarza się nadal oraz okoliczności ostatniego takiego zachowania.

Badania realizowane były na próbie imiennej mieszkańców Warszawy w wieku 15–21 lat. Wzięto w nich udział 29 ankierów ORBS z terenu Warszawy. Adresy respondentów z próby zasadniczej przydzielono im w sposób losowy, zaś respondentów z próby rezerwowej – w tej samej dzielnicy, w której nie zrealizowali wywiadu. Liczba wywiadów przeprowadzonych przez jednego ankiera wynosiła od 15 do 42. Ogółem zrealizowano 702 wywiady.

Prowadzone równoległe badanie nad efektem ankiera przebiegało następująco: przed przystąpieniem do realizacji badań w terenie każdy ankier przeprowadził wywiad „Młodzię Warszawy” z samym sobą, a następnie wypełnił specjalnie przygotowaną ankietę. W ankiecie pytano, wśród jakich kategorii młodzieży zachowania dewiacyjne – w sensie przyjętym w wywiadzie – występują najczęściej i najrzadziej. Pytania miały charakter zamknięty i dotyczyły 5 wymiarów: w jakich dzielnicach zamieszkuje, w jakim jest wieku i jakiej płci, jakie jest jej zajęcie (nauka, praca), jakie jest jej pochodzenie (określone zawodem ojca), jaka jest jej sytuacja rodzinna (rodziny pełne, niepełne, własna rodzina). Można założyć, że ankier przeprowadzając wywiad z osobą należącą do wskazanej przez niego w ankiecie kategorii będzie oczekiwał, odpowiednio do tego, czy chodzi o zachowania najczęstsze, czy najrzadsze, stosunkowo licznych lub nielicznych deklaracji o zachowaniach dewiacyjnych. Na podstawie wywiadów z samym sobą uzyskano informacje o przekonaniach ankierów dotyczących spraw poruszanych w wywiadzie czy też, określając bardziej precyzyjnie, o ich własnych odpowiedziach na pytania zadawane respondentom, a na podstawie ankiety – o ich wyobrażeniach i oczekiwaniach dotyczących odpowiedzi udzielanych przez respondentów na pytania o zachowania dewiacyjne.

Dokładnie taka samą procedurę zastosowano po zakończeniu realizacji wywiadów przez ankiera. Dla każdego z nich dysponowano więc informacją o jego odpowiedziach na pytania kwestionariuszowe oraz o jego wyobrażeniach dotyczących uzyskiwanych odpowiedzi w dwóch punktach czasowych: przed rozpoczęciem realizacji wywiadów i po jej zakończeniu.

Biorąc pod uwagę, że ujawnienie prawdziwego celu badań może wpłynąć na jego rezultaty, ankierów poinformowano, iż służą one ocenie wywiadu z samym sobą jako metody przygotowania się do pracy w terenie. Z tego samego względu nie uprzedzono ich o tym, że po zakończeniu pracy w terenie będą powtórnie przeprowadzać wywiad z sobą i wypełniać identyczną ankietę.

REZULTATY BADAŃ

ZMIANY WYOBRAŻEŃ I PRZEKONAŃ

Zmiany zachodzące w wyobrażeniach ankierów określano porównując ze sobą dane zawarte w ankiecie wypełnionej przed rozpoczęciem pracy w terenie i po jej zakończeniu, zaś zmiany ich przekonań – porównując odpowiedzi udzielone w każdym z dwóch wywiadów przeprowadzonych z samym sobą.

W przypadku wyobrażeń o kategoriach młodzieży, wśród których zachowania dewiacyjne są najczęstsze, zmiana na przynajmniej jednym spośród pięciu uwzględnionych w ankiecie wymiarów wystąpiła u 27 ankierów na 28 biorących udział w badaniach⁴. Identyczna liczba ankierów zmieniła swoje wyobrażenia o zachowaniach najrzadszych.

A zatem w okresie pracy terenowej u wszystkich ankierów nastąpiły zmiany wyobrażeń i tym samym oczekiwań dotyczących uzyskiwanych odpowiedzi: jedyny przypadek konsystentnych wyobrażeń o zachowaniach najczęstszych i najrzadszych wystąpił u różnych osób.

Liczebności zmian w wyobrażeniach o najczęstszych i najrzadszych zachowaniach dewiacyjnych zawarte są w poniższej tabeli.

Tabela 1.

Liczebności zmian w wyobrażeniach ankierów o kategoriach młodzieży, wśród których zachowania dewiacyjne są najczęstsze i najrzadsze

Liczba zmian	Zachowania najczęstsze	Zachowania najrzadsze
0	1	1
1	9	2
2	6	9
3	6	8
4	4	7
5	2	1

W przypadku wyobrażeń o zachowaniach najczęstszych wystąpiło ogółem 65 zmian, podczas gdy w przypadku najrzadszych – 77 zmian. Zdaje się to wskazywać, że wyobrażenia o zachowaniach najrzadszych były słabiej zakorzenione w świadomości ankiera.

Warto nieco uwagi poświęcić charakterowi zmian wyobrażeń ankierskich. Otóż w przypadku każdego z uwzględnionych w ankiecie wymiarów wyobrażeń przewidziano możliwość „nie ma to znaczenia dla występowania zachowań przestępczych” oraz „trudno powiedzieć”. Brak skonkretyzowanych wyobrażeń w danym wymiarze traktowano jako sytuację, gdy nie wchodzi on w skład syndromu wyobrażeń o występowaniu zachowań przestępczych wśród młodzieży. Porównując wyobrażenia przed rozpoczęciem realizacji wywiadów i po ich zakończeniu stwierdzono, że obok zmian polegających na wskazaniu innej dzielnicy, innej kategorii płci/wieku

⁴ Jeden ankier – mężczyzna – odmówił przeprowadzenia wywiadu z sobą, wobec czego zrezygnowano również z wypełnienia przez niego ankiety.

etc. wystąpiły również zmiany polegające na tym, że wymiar, który pierwotnie nie wchodził w skład syndromu wyobrażeń (ankieter pierwotnie nie miał wyobrażeń na ten temat) był do niego włączany (wyobrażenia pojawiały się) lub też odwrotnie – pierwotnie skryształizowane wyobrażenie w danym wymiarze ulegało rozmyciu.

Poniższe tabele obrazują częstotliwości zmian każdego rodzaju w odniesieniu do wyobrażeń o zachowaniach najczęstszych i najrzadszych.

Tabela 2.

Zmiany w wyobrażeniach ankierów o najczęstszych zachowaniach dewiacyjnych

Wymiary wyobrażeń	Liczba zmian ogółem	W tym:	
		brak wyobrażenia – jego powstanie	istnienie wyobrażenia – jego zanik
Dzielnica	15	3	6
Wiek/płeć	16	3	4
Nauka/praca	13	2	6
Pochodzenie	14	3	7
Sytuacja rodzinna	7	3	2

Tabela 3.

Zmiany w wyobrażeniach ankierów o najrzadszych zachowaniach dewiacyjnych

Wymiary wyobrażeń	Liczba zmian ogółem	W tym:	
		brak wyobrażenia – jego powstanie	istnienie wyobrażenia – jego zanik
Dzielnica	13	2	6
Wiek/płeć	16	4	5
Nauka/praca	18	3	12
Pochodzenie	14	4	5
Sytuacja rodzinna	16	7	2

Zmiany polegające na krystalizacji lub zaniku niektórych wymiarów wyobrażeń stanowią każdorazowo znaczną część ogólnej liczby zmian. Jednak szczególnie interesujące jest, że w przypadku większości wymiarów kierunek zmian jest odwrotny od tego, którego można było się spodziewać znając wyniki wcześniejszych badań. Zarówno w przypadku wyobrażeń o kategoriach, w których zachowania dewiacyjne są najczęstsze, jak i tych, w których są najrzadsze, dla 4 pierwszych wymiarów, tzn. dzielnicy, wieku/płci, nauki/pracy i pochodzenia, częstsze były zmiany polegające na „rozmyciu” wyobrażeń niż na ich krystalizacji. Wskazuje to, że w miarę realizacji wywiadów nie zawsze narasta u ankierów tendencja do schematycznego postrzegania respondentów, co może prowadzić do wystąpienia efektu ankierskiego. Niekiedy bywa na odwrót – istniejące wcześniej wyobrażenia ulegają „rozmyciu”.

Zmiany drugiego rodzaju, którym mogą podlegać ankierzy, tzn. zmiany ich własnych przekonań, badano porównując odpowiedzi udzielone przez nich podczas wywiadu z samym sobą przed rozpoczęciem realizacji badań i po jej zakończeniu. W analizie zostały uwzględnione wyłącznie pytania dotyczące wypełnienia

kiedykolwiek różnych wykroczeń i przestępstw, a więc mające charakter faktualny⁵. Były to pytania filtrujące, których przykłady podano wcześniej.

Wykorzystanie tych właśnie pytań podyktowane zostało kilkoma względami: po pierwsze, odgrywały one istotną rolę z punktu widzenia wyników badań zasadniczych, po drugie, ze względu na ich drażliwość, ewentualny wpływ zachowań ankietera na uzyskiwane odpowiedzi mógł być relatywnie silniejszy, po trzecie zaś, były to pytania rozstrzygnięcia (typu tak-nie) o prostej konstrukcji, co eliminowało problem wieloznaczności i niezrozumienia ich treści.

Ogółem wzięto pod uwagę 31 pytań, te, w których w wywiadach z samym sobą przeprowadzanych przed rozpoczęciem pracy w terenie lub po jej zakończeniu przynajmniej jeden ankieter udzielił odpowiedzi „tak”.

Na 28 ankieterów biorących udział w badaniach, zmiany w ich deklaracjach o własnych zachowaniach dewiacyjnych wystąpiły u 21, a więc w 3/4 przypadków. Liczebności zmian były następujące:

- 1 zmiana wystąpiła u 8 ankieterów,
- 2 zmiany wystąpiły u 7 ankieterów,
- 4 zmiany wystąpiły u 2 ankieterów,
- 5 zmian wystąpiło u 1 ankietera,
- 6 zmian wystąpiło u 1 ankietera,
- 9 zmian wystąpiło u 1 ankietera,
- 11 zmian wystąpiło u 1 ankietera.

Więcej niż 3 zmiany (10%) wystąpiły więc u 6 ankieterów.

Zmiany odpowiedzi polegały zarówno na wycofaniu się z pierwotnej deklaracji o popełnieniu danego czynu (w pierwszym wywiadzie odpowiedź „tak”, w drugim „nie”), jak i z deklaracji o jego niepopełnieniu (zmiana z „nie” na „tak”). U 8 ankieterów wystąpiła przewaga zmian na „tak” (przyznawanie się w drugim wywiadzie do większej liczby zachowań dewiacyjnych), u 5 – przewaga zmian na „nie” (w drugim wywiadzie mniej deklaracji o takich zachowaniach), zaś u 8 – liczba zmian na „nie” była równa liczbie zmian na „tak”. Najczęstsze zmiany wystąpiły w deklaracjach dotyczących uczestnictwa w zbiorowych bójkach (6 ankieterów), nie wystąpiły zaś one w ogóle w pytaniach dotyczących podpalenia obiektu, kradzieży samochodu, zniszczenia lampy ulicznej (co nie znaczy, że zachowania takie wśród ankieterów nie występowały).

Zmiany w odpowiedziach ankieterów przed rozpoczęciem pracy w terenie i po jej zakończeniu są zaskakujące biorąc pod uwagę, że chodziło o dane faktualne. Można rozważyć dwa rodzaje wyjaśnień ich występowania: jedno odwołujące się do wiarygodności danych z wywiadów z sobą samym, drugie dotyczące możliwości wystąpienia u ankieterów zachowań dewiacyjnych w okresie między przeprowadzonymi z sobą wywiadami.

Wątpliwości pierwszego rodzaju byłyby bardziej prawdopodobne, gdyby ankieterzy, przeprowadzając wywiad z sobą, udzielali – wbrew instrukcjom – odpowiedzi jako osoby fikcyjne lub też udzielali odpowiedzi przypadkowych. Przypadki tego typu były chyba dość rzadkie, sądząc z odpowiedzi na pytania dotyczące cech spo-

⁵ Biorąc pod uwagę faktualny charakter analizowanych pytań posługiwanie się określeniem „przekonania ankieterów” nie jest w pełni uprawnione. Jednak ze względów językowych będąc go używał zamiennie z określeniami „deklaracje ankieterów” i „odpowiedzi ankieterów”.

łeczno-demograficznych zanotowane w kwestionariuszach. Były one zgodne z odpowiednimi danymi w kartotece ankieterów.

Wątpliwości drugiego rodzaju, dotyczące wystąpienia zachowań dewiacyjnych w okresie między pierwszym a drugim wywiadem, są znacznie mniej prawdopodobne, ale nie można ich całkowicie ignorować. Kwestionariusz zawierał, obok analizowanych pytań o wystąpienie kiedykolwiek danego zachowania, również pytania o ich występowanie w ciągu ostatnich 12 miesięcy, a w przypadku narkotyków – w ciągu ostatniego miesiąca. Analiza odpowiedzi ankieterów na te pytania wykazała, że aczkolwiek w ciągu ostatnich 12 miesięcy wystąpiły nieliczne przypadki takich zachowań, to jednak wyłącznie u osób, które w pierwszym i drugim wywiadzie konsekwentnie udzieliły odpowiedzi twierdzącej. A zatem zmiany deklaracji dotyczących popełnienia kiedykolwiek określonych czynów nie były wynikiem popełniania ich przez ankieterów w okresie realizacji badań.

ZMIANY WYOBRAŻEŃ I POGLĄDÓW A EFEKT ANKIETERSKI

Występowanie zmian w wyobrażeniach ankieterów o odpowiedziach respondentów oraz ich relacjach o wydarzeniach z własnej przeszłości nie ma jeszcze bezpośredniego odniesienia do zagadnienia efektu ankieterskiego. Nie przesądza w szczególności o tym, czy zmiany te „przenoszone są” na respondentów, a więc, czy ze zmianami wyobrażeń ankieterów oraz ich relacji o własnych zachowaniach dewiacyjnych współwystępuje tendencja do zmian w odpowiedziach uzyskiwanych w kolejnych wywiadach z respondentami. W przypadku jej stwierdzenia uprawniona byłaby interpretacja, że tendencja do zmian w uzyskiwanych odpowiedziach jest związana ze zmieniającymi się wyobrażeniami i deklaracjami ankieterskimi.

Zebrany materiał empiryczny nie daje podstaw do jednoznacznego rozstrzygnięcia tego problemu. Badaniami objęto jedynie 28 ankieterów, a liczebności deklarowanych przez respondentów zachowań dewiacyjnych nie są wysokie, co uniemożliwia bardziej pogłębione analizy statystyczne. Niemniej jednak wskazuje na występowanie pewnych tendencji, których nie można ignorować. Należy wziąć pod uwagę, że materiały do przedstawionych tutaj analiz zebrano stosując pytania dychotomiczne dotyczące faktów, a więc takie, które pozostają najbardziej odporne na występowania efektu ankieterskiego.

Sprawdzenie, czy uzyskiwane w wywiadach odpowiedzi ewoluują wraz ze zmieniającymi się wyobrażeniami ankieterów, przeprowadzono osobno dla wyobrażeń o kategoriach młodzieży, wśród której zachowania dewiacyjne są najczęstsze i najrzadsze. Jego przebieg był następujący:

- dla każdego ze wspomnianych wcześniej 5 wymiarów wyobrażeń wyodrębniono ankieterów, których wyobrażenie na tym wymiarze uległo zmianie oraz przebadanych przez nich respondentów,

- wśród respondentów tych wzięto pod uwagę tylko takich, których cechy społeczno-demograficzne były zgodne ze względu na dany wymiar z pierwszym wyobrażeniem ankietera (przed rozpoczęciem badań) lub z drugim (po ich zakończeniu). Wiadomo przecież, że ewentualny wpływ wyobrażeń ankietera na uzyskiwane odpowiedzi może wystąpić tylko w odniesieniu do tych respondentów, których cechy są zgodne z tymi wyobrażeniami. Należy dodać, że pytania o cechy respondentów zamieszczone były w początkowej części kwestionariusza, przed pytaniami

o zachowania dewiacyjne. W efekcie, ankieter wcześniej wiedział, czy dany respondent odpowiada jego wyobrażeniom;

– ponieważ zmiany wyobrażeń ankieterów polegały nie tylko na wskazaniu innej dzielnicy, czy też innej kategorii płci/wieku, ale również na „krystalizacji” wyobrażenia lub jego „rozmyciu”, wyselekcjonowanych w opisany sposób respondentów pogrupowano dodatkowo według rodzaju zmiany wyobrażenia. Ostatecznie, ze względu na rodzaj zmiany wyobrażeń ankieterów oraz zgodność cech respondentów z tymi wyobrażeniami, wyodrębniono dla każdego z wymiarów 4 grupy respondentów:

(a) respondenci, których cechy, ze względu na dany wymiar, są zgodne z pierwszym wyobrażeniem ankietera, a niezgodne z drugim;

(b) respondenci, których cechy, ze względu na dany wymiar, są niezgodne z pierwszym wyobrażeniem ankietera, a zgodne z drugim;

(c) respondenci, w przypadku których ankieter przed rozpoczęciem badań nie miał konkretnych wyobrażeń ze względu na dany wymiar (odpowiedzi „to nie ma znaczenia”, „trudno powiedzieć”), lecz których cechy są zgodne z drugim jego wyobrażeniem;

(d) respondenci, których cechy ze względu na dany wymiar są zgodne z pierwszym wyobrażeniem ankietera, które po zakończeniu realizacji wywiadów uległo „rozmyciu”.

– dla każdej z grup obliczono współczynnik korelacji r Pearsona między kolejnościami wywiadów danego ankietera a uzyskiwaną w nich liczbą odpowiedzi „tak” na pytania o wystąpienie zachowań dewiacyjnych. Taki sposób analizy zmian w uzyskiwanych odpowiedziach w związku ze zmianami wyobrażeń ankieterów w zakresie danego wymiaru oparty jest na wspomnianym wcześniej założeniu, że wyobrażenia te ulegały stopniowej ewolucji – od tego, które ankieter przedstawił w pierwszej ankiecie do zawartego w drugiej ankiecie. Założenie to ma zapewne charakter nieco upraszczający, ale trudno również przyjąć, że zmiana wyobrażeń nastąpiła w sposób radykalny w konkretnym punkcie czasowym. Przykładowo, jeśli ankieter pierwotnie sądził, że najczęstsza przestępczość występuje wśród młodzieży mieszkającej na Pradze, a po zakończeniu badań – wśród młodzieży na Woli, to zapewne zmiany tej nie spowodował jeden wywiad przeprowadzony w każdej z tych dzielnic.

Zgodnie z hipotezą o związku między zmianami w wyobrażeniach ankieterów a odpowiedziami udzielanymi przez respondentów, oczekiwano, że (przy braku wpływu innych zmiennych) w grupie (a) i (d) (zgodność tylko z pierwszym wyobrażeniem) wartość współczynnika korelacji powinna być ujemna, gdyż liczba uzyskiwanych w wywiadach odpowiedzi „tak” powinna zmniejszać się, zaś w grupie (b) i (c) – dodatnia.

Tabela 4 zawiera uzyskane wyniki korelacji. Uwzględniono w niej tylko wymiary: „dzielnica zamieszkiwania”, „płeć/wiek”, „nauka/praca”, gdyż w przypadku pozostałych dwóch niewielkie liczebności uniemożliwiły obliczenie korelacji. Tabela zawiera również wartości analogicznie obliczonych zależności dla respondentów badanych przez ankieterów, którzy byli konsystentni (nie zmienili swoich wyobrażeń) oraz wartości obrazujące występowanie efektu ankieterskiego przy uwzględnieniu tylko pierwszego wyobrażenia ankietera. Korelacje dla respondentów badanych przez ankieterów konsystentnych obliczono w celu sprawdzenia, czy ewentualne zmiany w uzyskiwanych odpowiedziach są rzeczywiście pochodną zmian w przekonaniach ankieterów, nie zaś wynikiem samoistnego efektu kolejności wywiadów.

Tabela 4.

Zmiany wyobrażeń ankierców a uzyskiwane w wywiadach odpowiedzi.
Wartości współczynników korelacji między kolejnością wywiadów a uzyskiwaną liczbą odpowiedzi „tak”
na pytania o zachowania dewiacyjne

Grupy respondentów ze względu na zgodność cech z wyobrażeniami ankierców – z uwzględnieniem zmian wyobrażeń	Dzielnica zamieszkiwania resp.		Wiek/płeć resp.		nauka/praca resp.	
	zachowania najczęstsze	zachowania najrzadsze	zachowania najczęstsze	zachowania najrzadsze	zachowania najczęstsze	zachowania najrzadsze
1. Cechy zgodne z pierwszym wyobrażeniem ankiercy, niezgodne z drugim	0,0793	–	0,0222	–0,0354	–	0,2599*
2. Cechy niezgodne z pierwszym wyobrażeniem ankiercy, zgodne z drugim	–	–	0,0290	–	–	–
3. Początkowy brak wyobrażeń – cechy zgodne z drugim wyobrażeniem	–0,0794	–	0,1773	0,2787	–0,0214	–
4. Cechy zgodne z pierwszym wyobrażeniem – następnie uległy „rozmyciu”	–	–	–	–	–	0,0226
5. Cechy zgodne z pierwszym i drugim wyobrażeniem (ankiercy konsystentni)	–0,0087	–	0,1577	0,1181	–	0,0748
6. Efekt ankierski przy uwzględnieniu tylko 1 wyobraż.	0,0057	–0,0589	–0,1835**	0,1424*	0,0475	0,0132

– oznacza sytuację, gdy N mniejsze od 30, w związku z czym nie obliczano współczynników korelacji.

* $p < 0,01$

** $p < 0,001$

Wartości współczynników korelacji zamieszczone w czterech pierwszych wierszach tabeli są bardzo słabe. Dla dwóch spośród nich, które osłgają najwyższą wartość, tzn. zależności obliczonej dla respondentów, których zajęcie (nauka/praca) jest zgodne z pierwszym wyobrażeniem ankierów o zachowaniach najrzadszych i niezgodne z drugim (wiersz 1), oraz dla respondentów, których płeć i wiek są zgodne z drugim wyobrażeniem o zachowaniach najrzadszych przy początkowym braku wyobrażeń (wiersz 3) wartości r^2 wynoszą odpowiednio jedynie 6,8 i 7,8. A zatem, ewolucja wyobrażeń ankierskich w niewielkim tylko stopniu wyjaśnia różnicowanie uzyskiwanych przez nich od respondentów odpowiedzi.

Należy jednak wziąć pod uwagę, że w analizowanych pytaniach kwestionariuszowych efekt ankierski jest również generalnie bardzo słaby (wiersz 6 tabeli), co jest związane zapewne z ich charakterem (faktualne pytania rozstrzygnięcia): przy uwzględnieniu jednego pomiaru wyobrażenia ankiera wyjaśniają co najwyżej 3,4 i 2,0 różnicowania odpowiedzi respondentów. Są więc jeszcze niższe, niż przy uwzględnieniu dwóch pomiarów wyobrażeń.

Wydaje się więc, że ewoluujące wyobrażenia ankierów mogą być w pewnym, bardzo niewielkim zakresie, „przenoszone” na respondentów, wpływając na udzielane przez nich odpowiedzi. Warto przy tym nadmienić, że kolejność przeprowadzania wywiadów nie ma wpływu na udzielane odpowiedzi tam, gdzie wyobrażenia ankierów nie uległy zmianie (5 wiersz tabeli). Świadczy to o tym, że przyjęty tutaj sposób analizy był trafny i że czynnikiem wpływającym na odpowiedzi respondentów były istotnie zmiany wyobrażeń ankierów, nie zaś kolejność wywiadów jako niezależny czynnik.

Pewnego komentarza wymaga rodzaj wyobrażeń, dla których uzyskano najwyższe wartości współczynników korelacji oraz kierunek tych zależności. Otóż obydwa najsilniejsze związki wystąpiły w przypadku zachowań najrzadszych, a więc tych, które, jak wspomniano wcześniej, były pierwotnie słabiej zakorzenione. Zdaje się to wskazywać, że siła wpływu ankierskiego rządzi się w pewnym zakresie podobnymi prawami, jak podatność respondentów na wpływ: tak jak respondenci są bardziej podatni na wpływ wówczas, gdy ich przekonania nie są ugruntowane, a nie podlegają mu, gdy są pewni swoich przekonań (Finkel i in. 1991), tak i ze strony ankierów wpływ jest silniejszy, gdy pierwotne, mgliste ich wyobrażenia ulegają konkretyzacji podczas pracy w terenie.

Jeżeli chodzi o kierunek zależności, to w przypadku płci/wieku odpowiedzi w kolejnych wywiadach ewoluują w tym samym kierunku, co zmieniające się wyobrażenia ankierów: wraz z krystalizacją wyobrażeń, które pierwotnie nie występowały, u respondentów, których cechy są z nimi zgodne wzrasta liczba odpowiedzi „tak” na pytania o zachowania dewiacyjne. Jeżeli natomiast chodzi o wyobrażenia dotyczące nauki/pracy, to kierunek zależności jest odwrotny – „rozmyciu” pierwotnie skonkretyzowanych wyobrażeń towarzyszy wzrost liczby zachowań dewiacyjnych deklarowanych przez kolejnych respondentów. Zdaje się to wskazywać, że interweniują tutaj dodatkowe, pominięte w analizach zmienne. Wywieranie przez ankiera „nacisku” na respondenta w określonym kierunku przynosi skutek odwrotny od tego, którego można było oczekiwać. Potwierdzeniem możliwości wystąpienia tutaj takiego zjawiska, sygnalizowanego zresztą również w cytowanej już literaturze dotyczącej reakcji na ankierów-Murzynów, jest ujemna wartość współczynnika korelacji dla efektu ankierskiego w przypadku wieku/płci (-.1835)

Tabela 5.

Zmiany deklaracji ankierów o własnych zachowaniach a uzyskiwane w wywiadach odpowiedzi o tych zachowaniach. Wartości współczynników korelacji między kolejnością wywiadów a uzyskiwanymi odpowiedziami

Respondenci badani przez ankierów, którzy:	malowanie graffiti	niszczenie mebli w szkole	kradzież pieniędzy z automatu	kradzież z domu	kradzież ze sklepu	wtargnięcie do cudzego mieszkania	kupno przedmiotów kradzionych	uczestnictwo w bójkach	zranienie kogoś obcego	zażywanie marihuany, haszyszu
1. W pierwszym wywiadzie odpowiedzi „nie”, w drugim „tak”	–	–0,4544*	–0,2681	0,1316	–0,0270	–0,0872	–	0,0060	–	0,0009
2. W pierwszym wywiadzie odpowiedzi „nie”, w drugim „tak”	0,2538	–0,1291	–0,0904	–	0,2057	–	–0,1625	–	0,0758	–
3. W pierwszym i drugim wywiadzie odpowiedzi „nie”	–0,0496	–0,0226	–0,0157	0,0842	0,1230	0,0048	0,0720	0,0084	0,0363	0,0407
4. W pierwszym i drugim wywiadzie odpowiedzi „tak”	0,1319	–0,0951	–	0,1181	–	0,0150	0,0282	–0,0727	–	0,0974
5. Efekt ankierski przy uwzględnieniu tylko pierwszego wywiadu										
Phi	0,0203	0,0169	0,0059	0,0443	0,0406	0,1704	0,0320	0,0531	0,1059	0,0219
Chi ²	0,272	0,191	0,023	1,227	1,094	19,270	0,679	1,497	7,434	0,293
						p=0,0000			p<0,006	

– oznacza sytuację, gdy N mniejsze od 30, w związku z czym nie obliczano współczynników korelacji

* p< 0,01

Analizę związków między zmianami deklaracji ankierów o własnych zachowaniach dewiacyjnych a odpowiedziami uzyskiwanymi od badanych przez nich respondentów przeprowadzono w sposób podobny do opisanego powyżej. Spośród wszystkich pytań o występowanie zachowań dewiacyjnych, na które odpowiedzi ankierów uległy zmianie, wybrano dziesięć. Dotyczyły one zachowań, które, jak zakładano, mogły mieć istotne znaczenie dla ankierów lub/i respondentów oraz które występują dość powszechnie (liczebność przypadków uprawnia do obliczeń).

Respondentów podzielono na dwie grupy:

1. Badanych przez ankierów, którzy zmienili swoją deklarację o danym zachowaniu z „nie” na „tak”.
2. Badanych przez ankierów, którzy zmienili swoją deklarację o danym zachowaniu z „tak” na „nie”.

Dla każdej grupy obliczono współczynniki korelacji między kolejnością wywiadów a udzielanymi na dane pytanie odpowiedziami. W przypadku wystąpienia bezpośredniego wpływu (bez interwencji innych zmiennych) wartość współczynnika powinna być dodatnia dla pierwszej grupy, dla drugiej zaś ujemna (odpowiedzi „nie” przypisano wartość 1, a odpowiedzi „tak” – wartość 2).

Zawarte w tabeli 5 wartości współczynników korelacji uzupełniono, podobnie jak w tabeli 4, o analogicznie obliczone wartości dla ankierów konsystentnych (takich, którzy w pierwszym i drugim wywiadzie udzielili takich samych odpowiedzi), a także wartość określającą, czy dla całej próby wystąpił efekt ankierski mierzony w sposób zazwyczaj stosowany (korelacja między odpowiedziami ankierów w pierwszym wywiadzie, a odpowiedziami respondenta).

Zawarte w tabeli 5 wartości współczynników korelacji wskazują, że w przypadku zmian deklaracji ankierów o własnych zachowaniach dewiacyjnych występują tendencje analogiczne do tych, które stwierdzono w odniesieniu do wyobrażeń (tabela 4). Zmiana deklaracji ankierskich z „nie” na „tak” w pytaniu o niszczenie mebli związana jest z istotnymi zmianami w odpowiedziach uzyskiwanych od kolejnych respondentów, choć ich kierunek jest odwrotny od oczekiwanego. Wyjaśnia ona 20,6% ich zróżnicowania. Pozostałe zależności są bardzo słabe; zmiany w deklaracjach o własnych zachowaniach wyjaśniają jedynie 7,2% zróżnicowania odpowiedzi respondentów na pytanie o kradzież pieniędzy z automatu i 6,4% zróżnicowania odpowiedzi dotyczących malowania *graffiti*.

A zatem możliwość pewnego wpływu na udzielane przez respondentów odpowiedzi związana jest nie tylko ze zmianami wyobrażeń ankierskich, ale również ze zmianami w ich własnych deklaracjach dotyczących spraw poruszanych w wywiadzie. W przeprowadzonych badaniach wystąpił jedynie bardzo słaby wpływ tego rodzaju, co jednak nie znaczy, że przy zastosowaniu innych pytań, w szczególności otwartych pytań o opinie, nie będzie on silniejszy. Istotne wydaje się, że stwierdzone wcześniej zmiany, którym podlegają ankierzy w okresie realizacji badań, mogą być w pewnym zakresie „przenoszone” na badanych przez nich respondentów. Aczkolwiek mierzony na poziomie całej próby, a również, jak można przypuszczać, na poziomie wszystkich wywiadów danego ankiera, wpływ ten znosi się, to jednak w poszczególnych wywiadach, w związku z niektórymi pytaniami, może on wystąpić. Dane zawarte w tabeli 5, gdzie najwyższe wartości korelacji uzyskano dla pytań o „przestępstwa” raczej błahę, zdają się wskazywać, że dotyczy on spraw, które są mniej ważne dla respondentów. Możliwe jest jednak również, że na wpływ taki podatne są tylko pewne kategorie respondentów – te, wśród których tylko takie właśnie „przestępstwa” są popełniane.

EFEKT RESPONDENTA

Stwierdzenie, że pierwotne przekonania i wyobrażenia ankierów w okresie pracy terenowej podlegają zmianom, które z kolei mogą wywierać pewien wpływ na uzyskiwane w kolejnych wywiadach odpowiedzi, skłania do podjęcia bardziej szczegółowej analizy tego zjawiska. Należy mianowicie odpowiedzieć na pytanie, z czym związane są zmiany, którym podlega ankierów.

Ze względu na niewielką liczbę ankierów biorących udział w badaniu, niemożliwe było przeprowadzenie analiz bardziej pogłębionych. Stąd też, gdy chodzi o deklaracje ankierów dotyczące własnych zachowań dewiacyjnych, analizą objęto jedynie liczbę zmian, pomijając, czy było to zmiana z „nie” na „tak”, czy też odwrotna. W przypadku wyobrażeń o kategoriach młodzieży, liczbę zmian odniesiono jedynie do rodzaju wyobrażenia (zachowania najczęstsze – najrzadsze). Dlatego wnioski płynące z tych analiz tylko częściowo pozwalają odpowiedzieć na postawione pytanie.

Jako zmienne wyjaśniające przyjęto cechy społeczno-demograficzne ankierów (płeć i wiek), charakterystyki związane z ich pracą (doświadczenie w pracy określone przez koordynatora regionalnego na trzypunktowej skali oraz liczba zrealizowanych w tym badaniu wywiadów) oraz zmienne związane problematyką badań, a więc to, na ile była ona bliska ich bezpośrednim doświadczeniom (liczba zachowań dewiacyjnych ankiera deklarowana w pierwszym wywiadzie) oraz na ile była ona bliska doświadczeniom badanych respondentów (średnia zachowań dewiacyjnych w wywiadach danego ankiera oraz, dla kontroli, proporcja wywiadów, w których zachowania dewiacyjne były nieliczne – do 4 – do tych, w których były one najliczniejsze – 8 i więcej).

Tabela 6.

Zależności między liczbą zmian w wyobrażeniach ankierów oraz w deklaracjach o własnych zachowaniach a wybranymi zmiennymi wyjaśniającymi (współczynnik korelacji Gamma)

	Liczba zmian w wyobrażeniach ankierów o kategoriach młodzieży, wśród której zachowania dewiacyjne są:		Liczba zmian w deklaracjach ankierów o własnych zachowaniach dewiacyjnych
	najczęstsze	najrzadsze	
Płeć ankiera	0,08	0,24	-0,45
Wiek ankiera	-0,05	0,28	-0,38
Doświadczenie ankierskie	-0,52	0,20	-0,01
Liczba zrealizowanych wywiadów	-0,57	0,09	-0,05
Liczba zachowań dewiacyjnych ankiera wg 1 wywiadu	0,31	0,36	0,81
Liczba zachowań dewiacyjnych w zrealizowanych wywiadach mierzona średnią arytmetyczną	0,42	0,17	0,50
mierzona proporcją wyw. o małej liczbie zachowań do wywiadów o dużej liczbie zachowań dewiacyjnych	-0,54	0,06	-0,47

Zawarte w tabeli wartości wskazują, że liczba zmian wyobrażeń i liczba zmian deklaracji o zachowaniach związane są z różnymi czynnikami. Liczba zmian w wyobrażeniach o zachowaniach najczęstszych jest w pewnej mierze pochodną charakterystyk związanych z pracą ankieterską; maleje ona wraz ze wzrostem doświadczenia ankieterskiego oraz wzrostem liczby zrealizowanych wywiadów. Z kolei, liczba zmian w deklaracjach o własnych zachowaniach jest silnie skorelowana z liczbą takich zachowań deklarowanych w pierwszym wywiadzie, a więc tym, na ile problematyka była bliska bezpośredniemu doświadczeniu ankietera. Wprawdzie koreluje ona również z płcią ankietera, ale wydaje się, że jest to zależność pozorna, wynikająca stąd, że u kobiet zachowania dewiacyjne są generalnie radsze.

Jedyna zmienna, która wyjaśnia zarówno zmiany w wyobrażeniach (ale tylko najczęstszych), jak i zmiany w deklaracjach o zachowaniach, jest związana z przebadanymi respondentami – tym, czy ankietier podczas przeprowadzania wywiadów miał kontakt raczej z młodzieżą o „bogатым życiorysie”, czy też osobami, których doświadczenia w tym zakresie były niewielkie.

Występujące zależności dają się zinterpretować w oparciu o dotychczasową wiedzę na temat wpływu różnych czynników na przebieg wywiadu i uzyskiwane rezultaty. Z literatury wiadomo (np. Noelle 1963), że duże doświadczenie ankieterskie oraz duża liczba przeprowadzonych wywiadów sprzyjają rutynizacji kontaktu z respondentem. Ankietery stają się mniej otwarci w kontakcie z rozmówcami, postrzegając ich nie w sposób zindywidualizowany, lecz jako „przypadek” należący do określonej kategorii. Relatywnie radsze zmiany wyobrażeń wśród tych ankietarów są więc zapewne konsekwencją owej rutynizacji i braku otwartości na rzeczywistość społeczną. Ankietery o dużym doświadczeniu przystępują do pracy z gotowymi, ukształtowanymi w oparciu o wcześniejsze kontakty z terenem, stereotypami, które są odporne na doświadczenie. Potwierdzeniem tej tezy jest brak zależności między którąkolwiek z uwzględnionych w analizie zmiennych wyjaśniających, a wyobrażeniami o zachowaniach najradszych, które, jak stwierdzono wcześniej, były słabo zakorzenione. Z kolei u ankietarów, którzy podjęli się realizacji dużej liczby wywiadów, od początku może dominować orientacja na wywiązanie się w terminie z zadania, nie zaś orientacja poznawcza, która sprzyjałaby zmianom wyobrażeń o rzeczywistości.

Związek między liczbą zachowań dewiacyjnych ankietera a liczbą zmian w deklaracjach o tych zachowaniach można rozpatrywać, jak się wydaje, w kategoriach ważności problematyki. Z analiz przeprowadzonych w cytowanej już pracy Sudmana i Brodburna wynika, że w przypadku pytań o zachowania, ich ważność dla respondenta nie ma wpływu na występowanie efektu ankieterskiego, ale w odniesieniu do pytań o postawy efekt występuje przede wszystkim przy pytaniach dotyczących spraw mniej ważnych dla respondenta. Brak jest natomiast odnośnych ustaleń dotyczących związku ważności przekonań dla ankietera z siłą wyieranego przez niego wpływu.

Jednakże z badań prowadzonych przez psychologów wynika, że ważność problematyki ma wpływ na skłonność do osiągnięcia konsensusu z rozmówcą: dąży się do jego osiągnięcia zwłaszcza wówczas, gdy problematyka jest dla nas ważna (Newcomb 1953, Festinger 1954). Osiągnięcie konsensusu, to nie tylko przekonanie rozmówcy do swoich racji, ale również możliwość pewnej modyfikacji własnego stanowiska. Nie jest zatem zaskakujące, że ankietery, których problematyka za-

chowań dewiacyjnych dotyczyła bezpośrednio, a więc była dla nich ważna, powracając do niej wielokrotnie w wywiadach z różnymi respondentami, mieli silniejszą tendencję do modyfikacji obrazu własnej przeszłości niż ci, dla których zachowania takie stanowiły jedynie marginesowe, nie znaczące epizody. Należy wziąć przecież pod uwagę, że zmiany te nastąpiły w okresie pracy terenowej, w związku z kontaktem z respondentami, a ponadto, że pytania o zachowania dewiacyjne, choć dotyczyły faktów, są związane z oceną siebie i swojej przeszłości. Modyfikacja tej oceny w kierunku bardziej „społecznie pożądanym” przez respondenta mogła stać się przyczyną wzrostu liczby zmian w deklaracjach wraz ze wzrostem liczby zachowań dewiacyjnych.

Zamieszczone w dwóch ostatnich wierszach tabeli wartości wskazują na występowanie bezpośredniego wpływu respondentów na ankieterów: kontakt z młodzieżą, wśród której zachowania dewiacyjne są częstsze, sprzyja nie tylko modyfikacjom pierwotnych wyobrażeń, ale również modyfikacjom deklaracji o własnych zachowaniach tego rodzaju. Wydaje się, że wraz ze wzrostem liczby przestępstw wśród przebadanej młodzieży ankieterzy, którzy są ludźmi dorosłymi tracą dystans do własnej przeszłości. Niektórzy „odblokowują się”, przyznając się w drugim wywiadzie z sobą do większej liczby tego rodzaju zachowań, inni zmieniają tylko ich rodzaj, jeszcze inni zaś wycofują się z wcześniejszych deklaracji o ich popełnieniu.

Warto dodać, że w ankiecie wypełnianej przez ankieterów przed i po realizacji wywiadów zamieszczone było również pytanie o ocenę przestępczości młodzieży. Wymienione rodzaje zmian w deklaracjach o własnych zachowaniach korespondują w znacznej mierze z ewolucją ocen przestępczości młodzieży. Wśród ankieterów, którzy w wyniku kontaktów z respondentami stali się bardziej permissywni, traktując ją jako młodzieńcze wybryki czy też przenosząc odpowiedzialność na rodziców lub system, częściej występują zmiany polegające na przyznawaniu się do większej liczby zachowań dewiacyjnych, podczas gdy wśród tych, którzy stali się bardziej restrykcyjni, zmiany częściej polegają na wycofywaniu się z wcześniejszych deklaracji o tego rodzaju zachowaniach.

Wpływ respondentów na ankieterów nie jest czymś zaskakującym. W literaturze metodologicznej często napotyka się stwierdzenia, że wywiad jest interakcją, której uczestnicy oddziałują na siebie wzajemnie, lecz pozostają one jedynie deklaracjami, z których nie wyciąga się żadnych wniosków dla praktyki badawczej. A przecież ich konsekwencja jest oczywista – jeśli w wyniku wpływu ankietera na respondenta powstaje efekt ankieterski, to, analogicznie, respondenci mogą wpływać na ankieterów, powodując zmiany ich wyobrażeń i przekonań, a więc efekt, który można nazwać „efektem respondenta”.

Próbując w tej części artykułu wyjaśnić zmiany wyobrażeń i deklaracji ankieterów odwołano się do ośmiu zmiennych, z których tylko jedna bezpośrednio związana była z oddziaływaniem respondenta. Należy jednak mieć świadomość, że wszystkie te zmiany zaszły w związku z pracą ankieterów w terenie, a więc w wyniku kontaktów z respondentami. O ile w przypadku opinii można byłoby domniemywać, że zmieniają się one w wyniku innych czynników, np. bieżących wydarzeń czy też rodziny lub znajomych, to wpływ tych czynników jest znacznie mniej prawdopodobny, gdy chodzi o wyobrażenia o odpowiedziach respondentów, a niemal zupełnie nieprawdopodobny w przypadku relacji o przeszłych zachowaniach. Doświadczenie ankieterskie, liczba przeprowadzonych wywiadów czy też ważność

problematyki są jedynie czynnikami modyfikującymi, wzmacniającymi lub osłabiającymi oddziaływanie respondentów na ankieterów, nie zaś tymi, które je powodują. Mają więc podobny charakter jak rodzaj pytań, ich tematyka czy ich miejsce w kwestionariuszu w badaniach efektu ankieterskiego. Mogą one natomiast określać kierunek i rodzaj zmian, jakim podlegają poglądy i wyobrażenia ankieterów.

UWAGI KOŃCOWE

Występowanie efektu ankieterskiego podważa w pewnej mierze standaryzowany charakter wywiadu jako techniki, przynajmniej biorąc pod uwagę jej neopozytywistyczne założenia. W praktyce nie jesteśmy bowiem w stanie całkowicie wyeliminować jego oddziaływania ani na etapie zbierania danych, ani też ich opracowania. Jest on zjawiskiem zbyt złożonym, na które wpływa zbyt wiele czynników, aby możliwa była pełna jego kontrola. W praktyce surveyowej pozostaje więc jedynie uwzględnienie pewnych wybranych elementów efektu ankieterskiego i czynników go modyfikujących – tych, które mogą mieć istotny wpływ w danym, konkretnym badaniu. Można jednak również próbować przeciwdziałać jego występowaniu poprzez odpowiedni dobór i szkolenie ankieterów. Wymaga to jednak wcześniej możliwie pełnego rozpoznania tego zjawiska na poziomie jednostkowym, a więc możliwych dróg jego powstawania oraz zakresu i kierunków jego oddziaływania u poszczególnych ankieterów i w poszczególnych realizowanych przez nich wywiadach. Nawet jeśli w jednym badaniu efekt brutto będzie zniósł się u poszczególnych ankieterów, dając efekt netto bliski zero, to nie znaczy, że w innym badaniu ich tendencja do wywierania wpływu na odpowiedzi respondentów nie będzie się kumulować.

W niniejszym artykule starałem się ustalić, czy wyobrażenia ankieterów o odpowiedziach udzielanych przez respondentów oraz ich własne przekonania ulegają zmianie podczas pracy w terenie, a następnie określić, na ile ma to wpływ na uzyskiwane w wywiadach odpowiedzi oraz z czym związane są te zmiany. Do tego celu analizy efektu ankieterskiego prowadzone na poziomie całej próby, a więc ujawniające tylko efekt netto, nie są wystarczające. Choć zebrany materiał empiryczny nie umożliwił bardziej pogłębionych analiz, to jednak na ich podstawie można stwierdzić, iż:

- w okresie pracy terenowej zmieniają się wyobrażenia ankieterów o odpowiedziach uzyskiwanych od różnych kategorii respondentów i deklaracje dotyczące własnych zachowań;
- zmiany te powstają w związku z pracą w terenie i kontaktami z respondentami,
- zmiany te są na tyle istotne, że mogą powodować występowanie „wtórnego” efektu ankieterskiego w kolejnych wywiadach.

Wydaje się więc, że efekt ankieterski może mieć charakter dynamiczny; ankieterzy przeprowadzając wywiady nie tylko wpływają na udzielane przez respondentów odpowiedzi, ale także sami mogą ulegać ich wpływowi. W wyniku wpływu respondentów zmieniają się ich własne przekonania w sprawach, których dotyczy wywiad, oraz ich wyobrażenia o uzyskiwanych odpowiedziach. Zmienione przekonania

nania i wyobrażenia mogą stać się źródłem „wtórnego” efektu ankietarskiego w kolejnych wywiadach prowadzonych w danym badaniu.

Stwierdzony w omawianych tutaj badaniach wpływ respondentów na zmiany wyobrażeń i przekonań ankietarów nie był zbyt silny, a „wtórny” efekt ankietarski był słaby. Należy przy tym mieć na uwadze dwie sprawy:

– jeżeli możliwość dynamiki efektu ankietarskiego ujawniła się w analizie dychotomicznych pytań faktualnych, to, jak można oczekiwać, w przypadku pytań o opinie wpływ respondentów na ankietarów i jego skutki w dalszych wywiadach będą silniejsze;

– w referowanych badaniach respondentami była młodzież w wieku 15–21 lat, a więc osoby o statusie co najwyżej równym statusowi ankietera. Mimo to, stwierdzono występowanie związku między udzielanymi przez nich odpowiedziami a liczbą zmian w wyobrażeniach i przekonaniach ankietarów. Można oczekiwać, że w badaniach na próbach osób dorosłych, mających nierzadko wyższy status niż ankietar, „efekt respondenta” będzie silniejszy.

Biorąc zatem pod uwagę, że każda kontrola *ex post* efektu ankietarskiego będzie miała charakter częściowy, gdyż nie sposób objąć nią wszystkich jego źródeł oni też przewidzieć, dla jakich podprób mogą wystąpić zniekształcenia, należy równolegle podejmować prace, których celem byłoby przeciwdziałanie jego powstawaniu na etapie zbierania materiałów.

LITERATURA

- Anderson, B. A. i in. 1988a *The Effects of Race of the Interviewer on Measures of Electoral Participation by Blacks in SRC National Election Studies*. „Public Opinion Quarterly”, 52.
- Festinger, L. 1954 *A Theory of Social Comparison Processes*. „Human Relations”, 7.
- Finkel, S. i in. 1991 *Race-of-Interviewer Effects in Preelection Poll*. „Public Opinion Quarterly”, 55.
- Hyman, H. H. 1944 *Do They tell the Truth?* „Public Opinion Quarterly”, 8.
- Hyman, H. H. 1955 *Interviewing in Social Research*. Chicago, Illinois.
- Katz, D. 1942 *Do interviewers bias poll results?*, „Public Opinion Quarterly”, 6.
- Moser, C., G. Kalton, 1973 *Survey Methods in Social Investigation*. London.
- Newcomb, T. M. 1953 *An Approach to the Study of Communicative Acts*. „Psychological Review”, 60.
- Noelle, E. 1963 *Umfragen in der Massengesellschaft*. Hamburg.
- Silver, B. D. i in. 1988 *The Effects of the Race of the Interviewer in SRC/CPS National Election Studies*. „Public Opinion Quarterly”, 52.
- Sudman, S. i N. M. Bradburn 1974 *Response Effects in Surveys*. Chicago.

THE INTERVIEWER'S EFFECT: DOES ONLY RESPONDENT CHANGE?

In seeking for "effect of interviewer" one cannot forget that, presumably, also reciprocal effect – that of respondent on interviewer occurs. In this paper I make use of data coming from the 1994 research on deviant behaviors among youth. Results of correlational analyses reveal certain patterns of association between answers given by respondents and some variables that identify attitudes of interviewers. It shows that interviewers, in fact, change their views on the questions included in the questionnaire as well as they modify expectations concerning answers given by respondents. Author asserts that these changing attitudes and expectations may be transmitted from one respondents to the others what results in "secondary" interviewer effect". This suggests that bias due to the "effect of interviewer" has broader underpinnings than it was established by now.